

MĚŘENÍ OHNISKOVÝCH VZDÁLENOSTÍ TENKÝCH ČOČEK

Teorie:

Opticky průhledné prostředí (zpravidla sklo) omezené dvěma kulovými plochami (z nichž jedna může být rovinou) vytváří čočku, která je základní součástí optických přístrojů a zařízení (dalekohled, mikroskop, fotografický aparát, brýle, oko). Důležitou charakteristikou čočky, která předurčuje její použití, je **ohnisková vzdálenost**.

Základní vztahy:

Čočka vytváří skutečný nebo zdánlivý obraz předmětu. V případě tenké čočky, což je abstrakce předpokládající, že vzdálenost vrcholů obou kulových ploch, které čočku tvoří, lze zanedbat, souvisí vzdálenost a předmětu a vzdálenost b obrazu od středu čočky s ohniskovou vzdáleností f zobrazovací rovnicí [1]

$$\frac{1}{a} + \frac{1}{b} = \frac{1}{f} \quad (1)$$

Ohnisková vzdálenost čočky se v tomto případě zavádí jako vzdálenost ohnisek čočky od středu čočky a udává se v metrech, případně centimetrech [2]. Převrácená hodnota ohniskové vzdálenosti je optická mohutnost φ čočky udávaná v dioptriích ($1 \text{ D} = 1 \text{ m}^{-1}$)

$$\varphi = 1/f \quad (2)$$

V případě, že čočka (soustava čoček) vytváří skutečný obraz předmětu, je možné vypočítat její ohniskovou vzdálenost ze změřených vzdáleností a a b předmětu a jeho obrazu od čočky

$$f = \frac{a \cdot b}{a + b} \quad (3)$$

či ze změřených velikostí y a y' předmětu a obrazu, jejichž poměr $y'/y < 0$ se nazývá příčné zvětšení

$$f = \frac{b}{1 + \frac{y'}{y}} \quad (4)$$

O něco přesnější výsledky poskytuje postup měření nazývaný Besselova metoda. Je-li vzdálenost d mezi předmětem a zobrazovacím stínítkem větší než čtyřnásobek ohniskové vzdálenosti čočky ($d \gg 4f$), existují dvě polohy čočky, při nichž se na stínítku vytvoří ostrý obraz předmětu (v jenom případě zvětšený, ve druhém zmenšený). Označíme-li δ vzdálenost těchto dvou poloh – viz *obr. 1*, můžeme ohniskovou vzdálenost vypočítat podle vztahu

$$f = \frac{d^2 - \delta^2}{4d} \quad (5)$$

Vzhledem k tomu, že samotná **rozptylka** (čočka se zápornou optickou mohutností) není schopna vytvořit skutečný obraz předmětu, je třeba svrchu uvedené metody modifikovat.

Pro měření Besselovou metodou vytvoříme **spojnou optickou soustavu** tak, že k měřené rozptylce těsně přitiskneme spojku o větší absolutní velikosti optické mohutnosti než má rozptylka. Celková optická mohutnost φ soustavy bude pak rovna součtu optických mohutností φ_S spojky a φ_R rozptylky: $\varphi = \varphi_S + \varphi_R$, a bude kladná. Besselovou metodou změříme ohniskovou vzdálenost f soustavy spojka-rozptylka a známe-li současně ohniskovou vzdálenost f_S použité spojky, vypočteme neznámou ohniskovou vzdálenost f_R rozptylky

$$f_R = \frac{f \cdot f_S}{f_S - f} \quad (6)$$

Při druhém postupu měření se obraz vytvořený spojkou stane předmětem pro rozptylku, po jejímž vložení se vytvoří ostrý obraz v jiném místě (v jiné poloze stínítka - viz obr. 2)

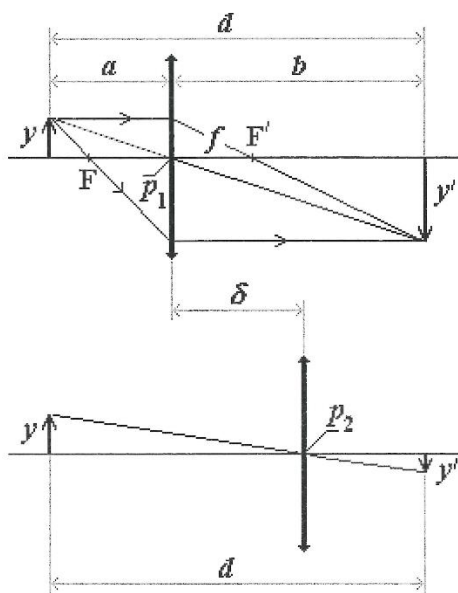
Označíme-li u vzdálenost rozptylka-první poloha stínítka (poloha, kdy na stínítku vznikl obraz vytvořený samotnou spojkou) a v vzdálenost rozptylka - druhá poloha stínítka (po vložení rozptylky a novém zaostření), vypočteme ohniskovou vzdálenost f_R rozptylky podle vztahu

$$f_R = \frac{u \cdot v}{u - v} \quad (7)$$

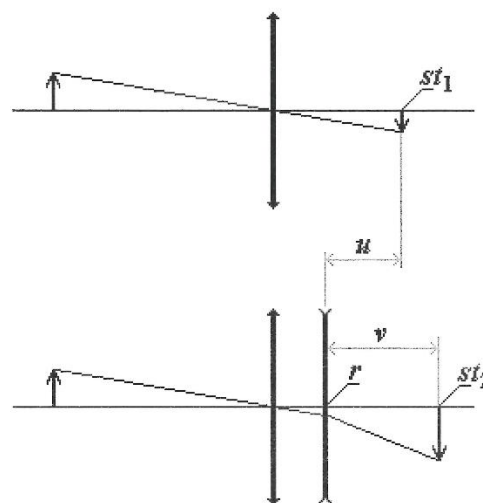
Pracovní úkol:

1. Stanovte ohniskovou vzdálenost tenké spojky dvěma způsoby.
2. Dvěma postupy změřte ohniskovou vzdálenost tenké rozptylky.
3. Dosažené výsledky porovnejte (včetně chyb měření).

Potřeby: optická lavice se zdrojem světla, měřítko, tenké čočky, stínítko, stativy, milimetrový papír.

Obr. 1 – Besselova metoda

Obr. 2 – Měření rozptylky

Pokyny k měření a jeho zpracování:

- 1) Na optickou lavici umístíme zleva: osvětlený předmět, stativ(y) s měřenou čočkou a stínítko. Obraz na stínítku zaostřujeme posouváním čočky. Při měření zvětšení je výhodnější tu polohu čočky, při které se vytváří zvětšený obraz.

- 2) Při měření Besselovou metodou si poznamenejme vzdálenost d předmět-stínítko a obě polohy p_1 a p_2 spojky či soustavy spojka-rozptylka, při kterých vzniká na stínítku ostrý obraz předmětu (potom vzdálenost $\delta = |p_1 - p_2|$ - viz obr. 1).
- 3) Při druhém postupu měření na rozptylce si poznamenejme polohu r rozptylky a obě polohy st_1 a st_2 stínítko. Potom $u = |r - st_1|$ a $v = |r - st_2|$ (viz obr. 2).
- 4) Všechna měření alespoň 5x opakujeme.
- 5) Pro všechny způsoby měření vypočteme hledané ohniskové vzdálenosti jako aritmetické průměry hodnot zjištěných při jednotlivých měřeních, včetně chyb.

Kontrolní otázky:

- 📖 Vysvětlete, co to jsou ohniska čočky, ohnisková vzdálenost a optická mohutnost.
- 📖 Proved'te grafickou konstrukci obrazu předmětu při zobrazování spojnou (rozptylnou) čočkou.
- 📖 Proč potřebujeme spojku při měření ohniskové vzdálenosti rozptylky?
Při Besselově metodě máte k dispozici sadu spojných čoček o ohniskových vzdálenostech 5, 10 a 20 cm.
Kterou z nich použijete při měření ohniskové vzdálenosti rozptylky s optickou mohutností -10 m^{-1} ?

Literatura:

- [1] WAGNER, J., KOPAL, A. *Fyzika II*. Vydání 2. Liberec: TUL, 1995.
- [2] ŠINDELÁŘ, V., SMRŽ, L. *Nová soustava jednotek*. Vyd. 4. Praha: SPN, 1989.

Autoři: Mgr. Lubor Machonský, CSc.